

TÜRKİYE'DE TARIMIN SANAYİ İLE ENTEGRASYONU, ORTAYA ÇIKAN SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Nevin DEMİRBAŞ¹, Duygu TOSUN¹

ÖZET

Ülkelerin ekonomik gelişmeleri için, ekonominin temelini oluşturan tarım ve sanayi sektörlerinin birbiriyle entegre olması ve birbirine paralel olarak gelişme göstermesi gerekmektedir. Tarım sanayi entegrasyonu sadece ülkelerin gelişmesi açısından değil, aynı zamanda üreticiler ve tarıma dayalı sanayiler açısından da bir çok avantaj sağlamaktadır. Bu nedenle, Türkiye'de de tarımın sanayi ile entegrasyonuna dönük uygulamalar önem arz etmektedir. Bu uygulamaların başında, sözleşmeli tarım ve kooperatifleşme gelmektedir. Ancak, Türkiye'de tarımın sanayiye entegrasyonunda tarım sanayi politikaları ile ilgili genel nitelikli sorunlarla birlikte, alt sektörler itibariyle ve entegrasyon şekilleri açısından da bazı sorunlar ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada, tarım sanayi entegrasyonunun sağlanmasında ortaya çıkan sorunlar ve bu sorunlara yönelik bazı çözüm önerileri değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Tarım, Sanayi, Entegrasyon, Türkiye

The Integration between Agriculture and Industry in Turkey, Problems and Suggestions for Solution

ABSTRACT

Agriculture and industry have to integrate with each other and progress mutually, in order to help a country's economic development. In addition, the integration of agriculture to industry has a lot of advantages for the producers and manufacturers. For these reasons, the applications of integration of the agriculture and industry are also very important in Turkey. Contracted farming and cooperativization are the most common applications of the integration. However, there occur some problems both general ones about the agriculture and industry's integration in Turkey with respect to agriculture-industry policies, to sub sectors and to integration forms. Therefore in this paper, problems arised in enhancing agriculture and industry's integration and suggestions to solve them, are evaluated.

Keywords: Agriculture, Industry, Integration, Turkey

GİRİŞ

Gelişmekte olan ülkelerde ve bu kapsamda Türkiye'de, tarım ve sanayi sektörlerinin gelişimi birbirine paralel, dengeli ve istikrarlı bir şekilde sürdürülmek durumundadır (Turan, 1993). Bilindiği gibi, Türkiye'de sanayi sektörü, girdi-çıktı ilişkileri nedeniyle ağırlıklı olarak tarıma dayalıdır (Emiroğlu, 2000). Tarım ürünlerinin üretiminden tüketimine kadar her iki aşamada, sanayi sektörünün tarım sektörüne verdiği ara girdiler tarımsal üretim kapasitesinin değerlendirilmesi için ne kadar önemli ise, tarıma dayalı sanayiinin tarım ürünlerini işleyerek yarı mamul ve/veya mamul maddeler haline getirip tüketime sunması da o kadar önemlidir (Göktürk, 2002).

Tarımın sanayi ile entegre olması ile üreticiler, tarıma dayalı sanayii ve ülke ekonomisi için önemli avantajlar sağlanmaktadır. Üreticiler açısından, bazı temel girdileri zamanında temin etme ve ürünleri belirli bir fiyattan satabilme garantisi sağlanmaktadır. Üretimde riskin azaltılması, maliyetlerin düşürülmesi, pazarlık gücü kazanılması, yeni teknolojilerin adaptasyonu, sermaye temini gibi olanaklar da üreticiye sağlanan diğer yararlılıklar arasındadır. Tarıma dayalı sanayiler için entegrasyon; istenilen

kalite, miktar ve zamanda hammadde bulma imkânı sağlanması ve üretimdeki dalgalanmaların azaltılması açısından önem arz etmektedir. Ülke ekonomisi açısından ise; katma değer artışı, tarımdaki fazla nüfusun sanayiye çekilmesi ve gelir dağılımının iyileştirilmesi gibi avantajlardan söz edilebilir.

Bu çalışmanın ana amacı, tarımın sanayii ile entegrasyonu ile sağlanan avantajlardan ziyade ortaya çıkan başlıca sorunları belirlemek ve bunlara ilişkin bazı çözüm önerileri sunmaktır. Bu amaçla çalışma kapsamında sırasıyla; tarım ve tarıma dayalı sanayii sektörünün Türkiye ekonomisindeki yeri ve öneminin ortaya konulması, tarım sanayi ilişkileri çerçevesinde ortaya çıkan entegrasyon biçim ve uygulamalarının dünya ve Türkiye ölçeğinde incelenmesi ve sonuç olarak tarım sanayi entegrasyonunda yaşanan sorunların, tarım ve sanayi politikaları ile alt sektörler ve entegrasyon şekilleri itibariyle belirlenip, çözüm önerileri geliştirilmesi yolu benimsenmiştir.

TARIM SEKTÖRÜNÜN TÜRKİYE EKONOMİSİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

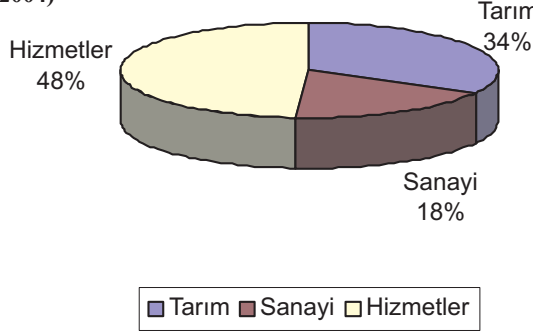
Türkiye'de tarım sektörü büyük bir potansiyele sahip olup ülke kalkınmasına çeşitli katkılarda bulunmaktadır. Nüfusun zorunlu gıda maddeleri

¹ Ege Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, Bornova/İZMİR.

ihtiyacı karşılaması, sanayi sektörüne hammadde sağlaması, sanayi ürünlerine talep yaratması, ulusal gelir ve dışarıya olan katkılar başlıcalarıdır.

Tarım sektörünün ekonomideki yeri ve önemini çeşitli ekonomik göstergelerle ortaya koymak mümkündür. Bunlardan ilk akla gelen GSMH'da tarımın payıdır. Türkiye'de son beş yılın ortalaması itibarıyla tarım sektörünün GSMH'ya olan katkısı %12.6'dır (TKB (a), 2005). Diğer bir gösterge ise tarım sektörünün toplam istihdama yaptığı katkıdır. Türkiye'de tarımla uğraşan kişi sayısı yıllar itibarıyla azalmakla birlikte, 2004 yılı verilerine göre toplam çalışan nüfusun %34'ü hâlâ tarım sektöründe bulunmaktadır (Bkz. Grafik 1).

Grafik 1: Türkiye'de Sektörlere Göre İstihdam Durumu (2004)

Kaynak: DTM., 2005.

Tarım sektörünün ekonomiye bir diğer katkısı ihracat yoluyla sağlanmaktadır. Tarım ürünleri ihracatı, 1999 yılında iki milyar 394 milyon dolar iken, 2003 yılında iki milyar 545 milyon dolara yükselmiştir (Bkz. Grafik 2). Bununla birlikte aynı dönemde, tarım ürünleri ihracatının genel ihracattaki payı %9'dan %5.42'ye gerilemiştir (TKB (a), 2005). Ancak tarım ürünlerinin ihracatındaki azalmanın işlenmiş tarım ürünleri ihracatındaki artışla paralel geliştiği de göz ardı edilmemelidir. Türkiye'de tarım ürünlerini işleyen sanayiler geliştikçe, tarım ürünleri ihracatının yapısı da işlenmiş tarım ürünleri lehine değişmektedir (Güneş, 1991).

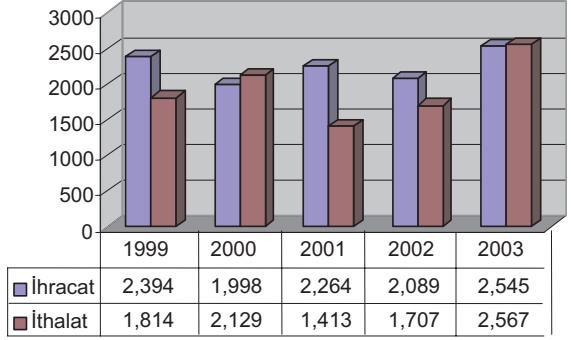
Çizelge 1: Tarıma Dayalı Sanayide Yaratılan Katma Değer* (Milyar TL)

Yıllar	1995	%	1996	%	1997	%	1998	%	1999	%
Gıda-İçki	122,812	36.0	119,786	34.6	106,684	29.0	123,030	29.6	133,791	33.5
Tütün	32,077	9.4	29,156	8.4	15,022	4.1	24,902	6.0	30,304	7.6
Tekstil-Giyim	155,298	45.5	167,173	48.3	207,404	56.4	219,951	52.9	198,020	49.5
Deri	5,351	1.6	5,301	1.5	8,785	2.4	8,598	2.1	6,922	1.7
Orman	6,439	1.9	5,409	1.6	7,222	2.0	8,097	1.9	9,388	2.3
Kağıt	19,157	5.6	19,258	5.6	22,329	6.1	31,208	7.5	21,327	5.3
Toplam	341,134	100.0	346,083	100.0	367,446	100.0	415,786	100.0	399,752	100.0

*Katma değer, her bir alt sektöre ilişkin toptan eşya fiyat endeksleri kullanılarak, 1994 yılı fiyatlarına göre reelleştirilmiştir.

Kaynak: DİE (2003), Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri 1999, Ankara.

Grafik 2: Tarım Ürünleri Dış Ticareti (milyon \$)

Kaynak: TKB (a), 2005.

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE TARIMA DAYALI SANAYİNİN YERİ VE ÖNEMİ

Türkiye'de imalat sanayiinde tarıma dayalı sanayiler oldukça önemli yer tutmaktadır. Çünkü, tarıma dayalı sanayii işletmelerinin hammadde ihtiyaçlarının büyük çoğunluğu yurt içi kaynaklardan karşılanmaktadır (Karlı vd., 1996). Nitekim, imalat sanayi işyeri sayısı içinde tarıma dayalı sanayiinin payı %50 civarındadır. Bu sektörde, en fazla iş yeri ise sırasıyla; dokuma- giyim ve gıda sanayiine aittir (DİE, 2005). Ayrıca, Türkiye'de tarıma dayalı sanayide yaratılan katma değer de reel olarak yıllar itibarıyla artmaktadır. 1995 yılında yaratılan reel katma değer 341 trilyon 134 milyar TL iken, 1999 yılında 399 trilyon 752 milyar TL'ye yükselmiştir. En fazla katma değer yaratan alt sektör tekstil ve giyim sektörüdür. Bunu gıda-içki sektörü izlemektedir (Bkz. Çizelge 1).

Türkiye'de tarıma dayalı sanayii ürünlerinin ihracatı, ithalatından daha fazladır (Bkz. Çizelge 2 ve 3). Toplam ihracat değeri 2001 yılında 12 milyar 540 milyon dolardır. İhraç edilen tarıma dayalı sanayii ürünleri arasında en büyük payı tekstil ve giyim sanayii almaktadır. Bunu gıda-içki sanayii ürünleri izlemektedir (Bkz. Çizelge 2).

Tarım dayalı sanayii ürünleri ithalatı ise, yıllar itibarıyla azalma eğilimindedir. 1997 yılında beş milyar 473 milyon dolar olan ithalat, 2001 yılında dört

milyar 198 milyon dolara gerilemiştir. Tarıma dayalı sanayi ürünlerinin ithalatında en büyük payı tekstil-giyim alt sektörlerinin aldığı görülmektedir (Bkz. Çizelge 3). 2001 yılı verilerine göre tekstil ve giyim sanayiinin toplam ithalattaki payı %47'dir. İkinci sırada yer alan gıda sanayiinin payı ise %24.5'tir.

TARIM-SANAYİ İLİŞKİLERİ

Tarım ve sanayi sektörü ilişkileri aslında pek çok konuda kendisini göstermesine karşın büyük çoğunlukla; tarım ürünlerinin sanayi sektöründe "hammadde" olarak kullanılması ve tarım sektörünün de sanayi ürünlerini "tarımsal girdi" olarak kullanması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Her iki sektörün de belirtilen bu iki konuda birbirlerini tamamladıkları görülmektedir.

Hammaddesini Tarım Sektöründen Alan Sanayiler Yönünden İlişkiler

Gelişmekte olan ülkelerde ve bu kapsamda Türkiye'de tarım ve sanayinin eş anlı olarak gelişmesi ekonomik gelişmenin gereklerinden birisidir. Ekonomik gelişme bir bütün olduğundan tek başına

tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin gelişmesinden bahsetmek akılcı değildir. Çünkü bir sektörün gelişmesi diğerlerinin gelişmesini de zorunlu kılmaktadır.

Gelişmiş ülkeler tarım ve sanayi sektöründe yapısal nitelikteki önlemlerin alınmasını ve desteklenmesini birlikte yürütürken, gelişme sürecinde, tarıma dayalı sanayiler giderek gelişmiş ve ekonomik gelişmeye daha fazla katkıda bulunmuştur. Nitekim, dünyada ekonomik ve tarımsal kalkınma sürecini tamamlamış olan gelişmiş ülkelerde tarım ürünlerinin ortalama %60'ı, Türkiye'de ise %30'u tarıma dayalı sanayi işletmelerinde değerlendirilmektedir (Karlı, 1998).

Tarım sektörü ile tarıma dayalı sanayi işletmeleri arasındaki ilişkiler farklı şekillerde olabilmektedir. Bunlar aşağıdaki gibi sıralanabilir:

-Tarımdaki sermaye birikimi tarıma dayalı sanayi ve diğer sanayi yatırımları için iyi bir finansman kaynağı olmaktadır.

-Tarıma dayalı sanayiinin hammadde ihtiyacı tarımdan karşılandığından, bu sanayiler genellikle entansif tarımın yapıldığı ve üretim miktarının bol olduğu yörelerde kurulmaktadır. Bu durum ise

Çizelge 2: Tarıma Dayalı Sanayi Ürünleri İhracatı (000 \$)

Alt Sektörler	1997	%	1998	%	1999	%	2000	%	2001	%
Gıda-içki	2,454,284	19.1	2,056,950	15.8	1,743,970	14.6	1,558,852	13.0	1,788,939	14.3
Tütün	123,753	1.0	84,052	0.6	96,370	0.8	128,470	1.1	86,806	0.7
Tekstil-Giyim	9,893,015	77.0	10,510,619	80.9	9,829,543	82.5	100,33,210	83.8	10,343,926	82.5
Deri	299,168	2.3	271,494	2.1	180,893	1.5	189,515	1.6	211,786	1.7
Orman	75,108	0.6	71,015	0.5	68,496	0.6	63,049	0.5	109,402	0.9
Kağıt	154,163	1.2	150,018	1.2	148,674	1.2	164,294	1.4	241,729	1.9
Toplam	12,845,328	100.0	12,994,130	100.0	11,919,272	100.0	11,973,096	100.0	12,540,859	100.0

Kaynaklar :1. DİE (2001), Dış Ticaret İstatistikleri ve İndeksleri, Ankara.

2. DİE (2002), Dış Ticaret İstatistikleri ve İndeksleri, Ankara.

Çizelge 3: Tarıma Dayalı Sanayi İthalatı (000\$)

Alt Sektörler	1997	%	1998	%	1999	%	2000	%	2001	%
Gıda-içki	1,773,971	32.4	1,475,354	28.8	1,070,852	25.5	1,193,392	23.7	1,029,108	24.5
Tütün	46,834	0.9	55,770	1.1	50,150	1.2	46,253	0.9	43,324	1.0
Tekstil-Giyim	2,317,384	42.3	2,257,381	44.1	1,836,449	43.8	2,126,403	42.2	1,965,462	46.8
Deri	358,693	6.6	306,502	6.0	205,401	4.9	312,240	6.2	269,297	6.4
Orman	140,368	2.6	164,238	3.2	132,407	3.2	207,367	4.1	106,325	2.5
Kağıt	836,726	15.3	860,278	16.8	897,767	21.4	1,151,604	22.9	784,652	18.7
Toplam	5,473,976	100.0	5,119,523	100.0	4,193,026	100.0	5,037,259	100.0	4,198,168	100.0

Kaynaklar:1. DİE (2001), Dış Ticaret İstatistikleri ve İndeksleri, Ankara.

2. DİE (2002), Dış Ticaret İstatistikleri ve İndeksleri, Ankara.

bölgeler arası gelişmişlik farkının azalmasına katkı sağlamaktadır.

-Tarıma dayalı sanayiinin kurulduğu yörelerde sanayinin işgücü talebi genellikle kırsal kesimden karşılanmakta ve bunun sonucu olarak kırsal kesimdeki tarımsal nüfus sanayide istihdam edilmekte, toprak üzerindeki nüfus baskısı azalmaktadır.

-Tarıma dayalı sanayii ürünlerinin ihraç edilmesiyle döviz gelirleri sağlanmakta, elde edilen gelir ise müteşebbisleri yeni yatırımlara veya mevcut kapasitelerinin artırılmasına yöneltmektedir. Bunun sonucu olarak tarım ürünlerine ve işgücüne talep artmaktadır (Karlı vd., 1996).

Tarım Sektörüne Girdi Sağlayan Sanayiler Yönünden İlişkiler

Tarımsal üretimde birim alandan ve birim hayvandan yüksek verim alabilmek ve üretim miktarını artırmak için, uygun zaman ve yöntemlerle optimal miktarda girdi kullanımı gerekmektedir. Türkiye, tarım ürünlerinde kendine yeterli ülkeler arasında gösterilmekle birlikte, son yıllarda tarım ürünleri ithalatında artış eğilimi göstermektedir. Bunun nedenleri arasında; yurt içinde üretilmeyen ürünler ve lüks ürünlere olan talebin yanı sıra, yeterli miktarda ve uygun zamanda tarımsal girdiler kullanılmaması da sayılabilmektedir.

Türk tarımının diğer ülkelerle rekabet edebilmesi için, ileri tarım teknikleri kullanarak verimliliğin artırılması ve önemli yüksek ürün yetiştiriciliğinin yaygınlaştırılması gereklidir. Bunun sağlanabilmesi ise, tarıma girdi sağlayan sanayilerin gelişmesine bağlıdır. Tarıma girdi sağlayan sanayiler ile tarım sektörünün ilişkisi çeşitli şekillerde ortaya çıkabilmekte olup bunlar aşağıda kısaca açıklanmıştır:

-Entansif tarımın yaygınlaşması ve sulama alanlarının artması sonucu, tarımsal girdi kullanımı artmakta ve tarım sektöründe sanayi ürünlerine olan talep artmaktadır.

-Tarıma girdi olarak kullanılan sanayi ürünlerine duyulan talep artışı bu sanayilerin gelişmesine ve yeni yatırımların gerçekleşmesine yol açmaktadır.

-Modern tarım tekniklerinin kullanılması sonucu üretim ve verimlilik artmaktadır. Bu artış, kırsal kesimde gelir düzeyinin yükselmesine ve yaşam koşullarının iyileşmesine neden olmaktadır. Bu durum diğer sanayi mallarına olan talebi de artırmaktadır.

-Üretim ve verim artışı tarıma dayalı sanayilerin gelişmesine ve artmasına katkı yapmaktadır.

-Özellikle modern tarım alet ve makinelerinin kullanılması tarımda işgücü kullanımını azaltmaktadır (Karlı vd., 1996).

TARIM VE SANAYİ ENTEGRASYONU

Tarım ve Sanayi Entegrasyon Şekilleri

Entegrasyon kavramı genel anlamda birleşmeyi, bütünleşmeyi ifade etmektedir. Üç farklı entegrasyon

şeklinden söz edilebilir. Bunlar dikey entegrasyon, yatay entegrasyon ve dairesel entegrasyondur (Rehber, 2000).

“Dikey entegrasyon”, herhangi bir mal veya hizmetin üretiminden satışına kadar farklı aşamalarda çalışan işletmeler arasında yapılan bir birleşmedir (Martinez and Reed, 1996; Tan ve Dellal, 2002). Tarımda genelde yedi çeşit dikey entegrasyon söz edilmekte olup aşağıda belirtilmiştir.

1-Sözleşmeli Tarım: Tarım sanayi arasında dikey entegrasyonun sağlanmasında en yaygın yöntemdir. Sözleşmeli tarımda, firmalar ile üreticiler arasında; ürünün ekimi, dikimi veya üretiminden önce yapılan, çiftçinin belirli bir ekiliş alanı ve üretimi gerçekleştirme sorumluluğunu yüklenmesine karşın, firmaların da elde edilecek ürünü belirli şartlarda almayı garanti ettiği anlaşmaya dayalı üretim ve pazarlama şeklidir. Sözleşmeli tarım modeli girdi temini, üretim, işleme ve pazarlama olmak üzere dört aşamada tamamlanan bir süreçtir (TKB (b), 2005)

2-Sözleşme Olmadan Yapılan Anlaşma: Bu entegrasyon şeklinde firmalar ile üreticiler arasında satın alma ve satmaya ilişkin yazılı veya sözlü bir sözleşme bulunmamaktadır. Üretici girdileri istediği yerden alabilir ve ürününü en yüksek fiyatı verene satabilir. Böyle bir entegrasyon şekli üreticiye özgürlük sağlar, fakat, girdilerin alınması ve ürünün satılmasında belirsizlik vardır.

3-Mülkiyet Entegrasyonu: Bu entegrasyon şeklinde, her işletme kendi kimliğini kaybedip bir şirketin olur. Arazi, binaları ve donanım şirkete ait ya da kiradır ve şirketin kendi işçileri vardır (Rehber, 1998).

4-Kooperatifler: Kooperatifler; kişilerin ortak ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını ve isteklerini, müşterek mülkiyet ve demokratik olarak kontrol edilen müteşebbisler vasıtasıyla karşılamak üzere, gönüllü olarak oluşturdukları özerk bir kuruluştur. Üreticilerin her türlü girdiye uygun koşullarda sahip olabilmelerinin ve ürünlerinin pazarlanmasında en etkili yöntemlerden biridir (Turan, 1999).

5-İç Büyüme: İşletmelerin, normal çalışma süreçleri sonunda oluşturdukları ya da dışardan sağladıkları fonları, faaliyet alanını üretim ve pazarlama sürecindeki bir kaç aşamayı içerecek şekilde genişletecek yeni yatırımlara ayırmasıdır.

6-Devralma: Devralmalar yoluyla gerçekleşen dikey bütünleşmede, işletmeye yeni birimlerin dahil edilmesi, başka bir piyasa basamağında bulunan başka birimlerin satın alınmasıyla sağlanmaktadır.

7-İştirakler: İşletmelerin, kendi faaliyet alanındaki ve/veya faaliyet alanı dışındaki sanayi tesislerine, ticari ve mali kuruluşlara sermaye ile katılmasıdır. İştiraklerle ilgili piyasalarda, ürün alışverişinin yanı sıra, iştiraklere yatırılan sermaye ile mülkiyet açısından olumlu sonuçlar yaratan sermaye faktörü de harekete geçirilmektedir (Turan, 2001).

“Yatay entegrasyon”, bir işletmenin aynı üretim

ve pazarlama yapısındaki diğer işletmelerle birleşmesidir. Bölgesel bir Birlik altında toplanmış yerel süt kooperatifleri buna örnek gösterilebilir.

Hem yatay, hem de dikey entegrasyon birlikte işliyse, buna “dairesele entegrasyon” denmektedir. Örneğin, süt işletmeleri bir süt kooperatif altında birleşirse dikey entegrasyon olur. Fakat aynı zamanda bu süt kooperatifleri bölgesel bir kooperatif altında birleşirlerse o zaman yatay entegrasyon meydana gelmektedir (Rehber, 1998).

Dünyada Tarım Sanayi Entegrasyonu Konusundaki Uygulamalar

Dikey entegrasyon sürecinde yer alan faaliyetler; bireysel işletmeler, sermaye şirketleri, kooperatifler ya da sözleşmeli tarım çerçevesinde gerçekleştirilebilmektedir (Duymaz,1992). Dünyada en yaygın tarım-sanayi entegrasyon şekilleri ise sözleşmeli tarım ve kooperatifçiliktir.

Sözleşmeli tarım ilk olarak 19. yüzyılda Japonya ve ABD'de şeftali ve şekerpancarı gibi ürünler için uygulanmıştır. Bu dönemde, daha çok meyve ve sebze üretiminde uygulanan sözleşmeli tarım modeli, kalkınmada temel anahtar olarak tarım ve sanayi işbirliğine önem veren ülkelerde 1960'lı yıllardan itibaren besi hayvancılığı, et tavukçuluğu, süt sığırcılığı, şeker pancarı ve şeker kamışı gibi ürünlerde de yaygınlaşmıştır. Bugün sözleşmeli tarım modeli ABD'nde sebze-meyve ve broiler üretiminde %80-90 oranında uygulanmaktadır. Aynı şekilde AB'nde, yumurtanın %70'i, sütün %99'u, şeker pancarının, patatesin, bezelyenin ve sanayi tipi domatesin ise %100'ü sözleşmeli olarak yetiştirilmekte ve pazarlanmaktadır. AB'nde sözleşmeli yetiştiricilikte tercih edilen sistem, çiftçilerin tek tek değil birlik ve kooperatifler şeklinde sanayi ile bağlantı kurması yönünde gelişmiş, böylece çiftçilerin hak ve çıkarları daha iyi şekilde korunmaya çalışılmıştır (Tan, 2003; Özçelik vd., 1999). Sözleşmeli tarım modelinin gelişmiş ülkelerde de önemi gittikçe artmakta olup bu yapı üretici ile sanayici arasındaki işbirliğinin sağlanmasında son derece önemli rol oynamaktadır.

Yine gelişmiş ülkelerde kooperatifler bünyesinde örgütlenen üreticiler kooperatifleri aracılığı ile; ürünlerin üretiminden toplanması, işlenmesi ve satışı gibi pazarlamanın tüm alanlarında dikey bütünleşmelerini sağlayan yatırımları gerçekleştirmişler ve pazarda etkin bir konuma kavuşmuşlardır. Hatta bu ülkelerde kooperatiflerin bazı ürünlerde pazarın tamamına hakim duruma geldikleri de görülmektedir. Dünyada kooperatifçilik konusunda meydana gelen değişimler, piyasada güçlü ve etkili kooperatiflerin gelişimi yönündedir. Nitekim, tarım sektöründe kooperatiflerin önemli bir paya sahip olduğu AB ülkelerinde, kooperatiflerin tarımsal üretimdeki payı %50'den, işleme ve pazarlamadaki payı ise %60'dan fazladır. Örneğin 1998 yılında İngiltere'de bulunan tarımsal kooperatiflerin %65'i

pazarlama hizmeti yapmaktadır. Hollanda'da üretilen süt ve ürünlerinin %83'ü, çiçek ve diğer süs bitkilerinin %95'i, şekerpancarının %63'ü, sebzelerin %73'ü, nişastanın %100'ü, gübre ve hayvan yeminin %55'i kooperatifler eli ile değerlendirilmiştir. Danimarka'da üretilen ve pazarlanan toplam süt, et ve balık ürünlerinde kooperatiflerin payı %90'ın üzerindedir. 2003 yılı itibariyle İtalya'da yaklaşık 8,800 tarımsal amaçlı kooperatif olup bunların toplam 1 milyon 100 bin ortağı bulunmaktadır. Bu kooperatiflerin ürünlere göre pazar payları göre sıralanmasında %55 şarapçılık, %41 sebze ve meyve, %38 süt ve ürünleri, %11 zeytincilik, %15 sığır eti, %12 domuz eti ve %17 hububat ve diğer hizmetlerdir. Yunanistan'da elde edilen toplam sütün %20'si, meyve ve sebzelerin %12-51'i, etin %5-30'u, şarabın %40'ı diğer tarımsal ürünlerin ise %50'si kooperatifler üzerinden değerlendirilmektedir. Fransa'da tarımsal amaçlı kooperatifler sektördeki rollerini devamlı güçlendirerek sürdürmektedir. 1998 yılı itibari ile 3800 adet tarımsal amaçlı kooperatifin (endüstriyel entegre- tarımsal işletmelere sahiptirler) 720,000 ortağı bulunmaktadır. Üretici, ortağı olduğu kooperatifler aracılığı ile üretiminin %50'sini yaklaşık 120,000 kişinin çalıştığı işletmelerinde değerlendirmekte ve pazarlamaktadır (Türkiye Milli Kooperatifler Birliği, 2005).

Türkiye'de Tarım ve Sanayi Entegrasyonu Uygulamaları

Türkiye'de ilk şeker fabrikası 1926 yılında kurulmuş olup, bu tarih gerçek anlamda üretici sanayici ilişkilerinin başlangıç tarihi olarak genel kabul görmüştür. Bu uygulama ile yeni teknolojiler ve modern tarımın üreticilerce benimsenmesi yönünde örnek bir tarım-sanayi entegrasyonu oluşmuş ve şeker sanayinin gelişmesine katkı yapılmıştır. Bu uygulamayı 1965 yılından beri Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü'nde uygulanan sözleşmeli tohum yetiştiriciliği, 1970'li yıllarda sanayi tipi domates, 1996 yılında ise Türkiye Kalkınma Vakfı tarafından GAP Bölgesinde sözleşmeli mısır üretimi takip etmiştir.

Günümüzde halen Antalya ve Muğla yörelerinde kesme çiçek, Balıkesir, Bolu ve Adapazarı illerinde tütün, Niğde ve Nevşehir'de patates, Ege ve Akdeniz Bölgelerinde meyve-sebze, yine çeşitli yörelerde uygulanan et tavukçuluğu, süt birlik ve kooperatifçilerince süt üretiminde sözleşmeli tarım modeli uygulanmaktadır. Son yıllarda sözleşmeli tarımın en fazla görüldüğü bir diğer üretim alanı olarak özellikle Bolu, İzmir, Manisa ve Van illerinde daha yoğun olmak üzere doğudan batıya kadar birçok bölgede uygulanan hindi üreticiliğidir (Gündüz ve Tanrıvermiş, 1994; Tan, 2003).

Türkiye'de kooperatiflerin durumu incelendiğinde; tarım sanayi entegrasyonu konusunda daha çok Tarım Satış Kooperatifleri, Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri ve Pancar Ekicileri

Kooperatiflerinin faaliyet gösterdikleri görülmektedir. Türkiye'de 2001 yılında, hizmet türlerine göre; 4814 Tarımsal Kalkınma Kooperatifi, 30 Pancar Ekicileri Kooperatifi ve 335 Tarım Satış Kooperatifi bulunduğu görülmektedir. Özellikle üst örgütlenmelerini tamamlayan kooperatifler tarım ürünlerinin işlenmesi, pazarlanması ve işletmelerin girdi ihtiyaçlarının karşılanması konusunda büyük ölçekli faaliyetler yürütmektedirler.

Süt ve ürünleri sanayiinde kooperatifler %6'lık bir paya sahiptir (Demirbaş vd., 2004). Et ve ürünleri sanayiinde kooperatifler fazla yaygın olmayıp, 5750 ton/yıl kapasite ile %0.54'lük paya sahiptir. Zeytin işleme sanayiinde kooperatiflerin payı %52.6'dır. Konserve ve salça sanayiinde kooperatiflerin payı konservecilikte %1, salça sanayiinde %6.5'dir. Pamuk ipliği sanayiinde kooperatiflerin payı %69.2, pamuklu dokumada %4-5 düzeyindedir. Şeker sanayiinde pancar kooperatiflerinin payı ise %18.9'dur (Turan, 2001). Türkiye'de kooperatifler tarıma dayalı sanayii dallarındaki bu yatırımları ile istihdam açısından, yaratılan katma değer ve ürünlerin ihracatından sağlanan dövizler ile ekonomiye önemli katkılar sağlamaktadır. Bununla birlikte, gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında, tarım sanayi entegrasyonunun sağlanmasında kooperatifleşme modelinden yeteri kadar yararlanılmadığı da açıkça görülebilmektedir.

TÜRKİYE'DE TARIMIN SANAYİ İLE ENTEGRASYONUNDA ORTAYA ÇIKAN BAŞLICASORUNLAR

Tarım ve sanayi entegrasyonunda ortaya çıkan sorunlar, genel sorunlar ile alt sektörler ve entegrasyon şekilleri itibariyle yaşanan sorunlar olmak üzere iki grupta toplanabilir.

Tarım ve Sanayi Politikaları Çerçevesindeki Genel Nitelikli Sorunlar

Tarım politikası, bir ülkede tarımsal faaliyetin tüm unsurlarını kapsayan hedef ve araçlar ile uygulama şekillerini belirleyen bir süreçtir. Türkiye'de diğer bazı gelişmiş ülkelerde olduğu gibi yasa ile belirlenmiş bir tarım politikası mevcut değildir. Son yıllarda uzun vadeli stratejiler oluşturulmasına karşın genelde her siyasi parti kendi parti programları hedefinde bir politika uygulama gayreti içerisinde. Bu nedenle, tarım politikaları ve politika araçlarının belirlenmesinde çeşitli faktörler etkili olabilmektedir.

Türkiye'de tarım sektöründe çoğunluğu oluşturan küçük işletmelerin tek başlarına serbest piyasa ekonomisinde mücadele edecek yeterli ekonomik güçleri bulunmamaktadır. Uygulanmakta olan çeşitli girdi sübvansiyonları küçük üreticiye gereken katkıyı sağlamamaktadır. Bu desteklerden, işletmelerin çoğunluğunu oluşturan küçük işletmelerden ziyade büyük işletmeler ve girdi veren

kuruluşlar daha fazla yararlanmaktadır. Türkiye'de destekleme kapsamındaki ürünlerin çoğunda çeşitli sorunlar yaşanmaktadır. Buğday, yağlı tohumlu bitkiler, yem bitkileri, hayvansal ürünler ve pamukta maliyet yüksekliği; şeker pancarı, tütün, fındık, çekirdeksiz kuru üzüm ve çayda üretim fazlalığı yaşanırken destekleme kapsamında olmayan meyve sebze alt sektöründe ise daha farklı sorunlar yaşanmaktadır (DPT, 2004).

Türkiye'de tarım sektörünün yeterince desteklenmemesi ve tarımsal altyapı yatırımlarının istenilen seviyeye getirilememesinin de etkisiyle, tarımsal üretimde ve verimlilikte gelişmiş ülkeler düzeyine ulaşılamamıştır. Tarımda sermaye birikimi yetersiz olduğundan, bunun sanayiye aktarılması istenilen düzeyde gerçekleştirilememiş ve bu nedenle tarım sanayi ilişkileri de güçlendirilememiştir. Oysa gelişmiş ülkelerde, tarımdaki sermaye birikiminin sanayiye aktarılması ile sanayiye finansal destek sağlanmış ve sanayi sektörü ile tarım sektörü arasındaki ilişkiler artırılarak daha da güçlendirilmiştir.

Türkiye'de tarım sektöründe yaşanan sorunlardan bir diğeri de, işletmelerde yeterince girdi ve teknoloji kullanılmamasıdır. Bilim ve teknolojiye dayalı üretimde yeterince gelişmeler üretime aktarmada yetersiz kalan işletmeler üretim, verimlilik ve rekabet gücü bakımından önemli sorunlar yaşamaktadırlar.

Tarım sektörünün yapısal sorunları tarıma dayalı sanayileri de doğrudan etkilemektedir. Nitekim, Türkiye'de tarıma dayalı sanayilerin çoğu küçük ve orta ölçekli işletmelerden oluşmakta ve bu durum, teknolojik yapının modernizasyonunu olumsuz yönde etkilemektedir. Oysa, artan ve değişen talep yapısının karşılanması ancak teknolojinin yakından takibi ile mümkün olmaktadır (Güneş, 2001).

Tarım ve sanayi sektörünün entegrasyonundaki başarı büyük ölçüde, tarım ve sanayi entegrasyonunun sağlanmasına yönelik politikaların desteğine bağlıdır. Oysa, bugüne kadar, tarım ve sanayi politikalarının belirlenmesinde ve uygulanmasındaki sorunlar entegrasyon sorunlarını da beraberinde getirmiştir.

Alt Sektörlere ve Entegrasyon Şekillerine Göre Ortaya Çıkan Sorunlar

Tarım ile sanayi entegrasyonundaki sorunlar, başta gıda sanayii olmak üzere tarıma dayalı diğer sanayi sektörlerinin her birini farklı düzeylerde etkilemektedir. Bu bölümde alt sektörler itibariyle yaşanan sorunlar sadece gıda sanayi kapsamındaki meyve-sebze, makarna ve hayvancılık alt sektörleri örnek olarak incelenmiştir.

Meyve sebze işleme sanayiinde karşılaşılan entegrasyon sorunlarının başında istenilen nitelikte ve yeterli miktarda hammadde temin edilememesi gelmektedir. İşleme sanayi için üretim yapan, ürettiği ürünün hangi çeşidini, kime, hangi fiyattan, ne miktarda satacağını bilen, kısaca organize olmuş bir üretici ve üretim yapısı ile karşılaşmak zordur.

Üreticiler kredi kullanımında, girdi alımında, üretim ve ürünün pazarlama aşamasında genelde tek başına hareket etmektedirler (Demirbaş, 1994). Aynı sorun, makarna sanayiinde de yaşanmaktadır. Türkiye'de üretilen durum buğdayı miktar olarak fabrikaların ihtiyacını karşılamaya yeterli olsa bile kalite açısından yetersiz kalmaktadır. Üretilen durum buğdayının ancak %30-40'ı makarna sektörünün isteklerine cevap verebilecek kalite düzeyindedir (Demirbaş, 1997). Oysa, istenilen kalite ve yeterli miktarda ürün elde edebilmek için hammaddenin de belirli nitelikte olması gerekmektedir. Gıda sanayii içinde %17.8'lik payla önemli bir yere sahip olan süt ve ürünleri sanayiinde de hammadde temininde sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu nedenle, tarım sanayi entegrasyonu süt ve ürünleri için de önem taşımaktadır. Ancak, Türkiye'de süt üretimi çoğunlukla bir kaç hayvanlık küçük aile işletmelerinde yapılmakta, üretim için gerekli koşulların sağlanamaması (modern ahır, sağım ve soğutma üniteleri, hijyen vb.) nedeniyle yetersiz, istikrarsız ve kalitesiz bir üretim tablosuyla karşılaşabilmektedir (Koçak ve Arsan, 1998).

Türkiye'de besi hayvancılığı ile et sanayii arasında da benzeri problemler yaşanmaktadır (Demirbaş ve Talim, 1999). Hayvansal ürünlerde olduğu gibi bitkisel ürünlerde de sanayi ile tam bir entegrasyondan söz etmek mümkün değildir. Oysa, gelişmiş ülkelerde özellikle AB'nde tarım sektöründe yatay ve özellikle dikey entegrasyon büyük ölçüde sağlanmıştır.

Tarım sanayi entegrasyonunun sağlanmasındaki sorunlar, entegrasyon şekilleri itibarıyla de ortaya çıkabilmektedir. Özellikle en yaygın entegrasyon modelleri olan sözleşmeli tarım ve kooperatifçilikte belirgin sorunlarla karşılaşmaktadır.

Üretici sanayici ve ticaret kesimini bir araya getirmede etkili bir yöntem olan sözleşmeli tarım şekli Türkiye'de tarım işletmelerinin yapısı nedeniyle uygulamada bir takım sorunları da beraberinde getirmektedir. En belirgin sorunlar; çiftçilerin teşkilatsız ve örgütsüz olmaları nedeniyle sanayici karşısında zayıf kalması ve tarımın yapısından kaynaklanan risklerin sanayici tarafından tam olarak paylaşılmamasıdır (Tan, 2003). Ayrıca, Türkiye örneğinde sıkça yaşandığı gibi, sözleşme hukukundaki boşluklar da sistemin etkinliğini azaltmakta ve önemli sorunlara neden olmaktadır (Reardon ve Barrett, 2000).

Kooperatifçilikte karşılaşılan sorunların başında ise kooperatifleşme oranının düşüklüğü gelmektedir. Kooperatif işletmeleri ya atıl kapasite ile çalışmakta veya faaliyetlerini durdurmaktadır. Bu durum, üreticinin kooperatiflere karşı olan ilgi ve inancını azaltmaktadır (Turan, 2001).

Çözüm Önerileri ve Sonuç

Tarım sektörü tarıma dayalı sanayilerle, girdi temini ve sanayi ürünlerine talepte bulunması

yönleriyle sıkı ilişki içindedir. Bu yönüyle tarım politikaları sanayi sektörünü de etkilemektedir. Tarımsal üretimin devamı ve sanayide ürünlerin değerlendirilmesi bakımından, üretimde verimliliğin artırılması ve üreticinin satın alma gücünün yükseltilmesi açısından desteklemelerin artırılması gerekmektedir. Diğer yandan tarım sektöründe yeterli örgütlenmenin gerçekleşemeyişi, sektörün sanayi ile entegre olmasını geciktirmekte hatta engellemektedir.

Tarım ve sanayi entegrasyonunun farklı şekilleri olmakla birlikte, dünyada ve Türkiye'de en yaygın entegrasyon şekilleri kooperatifçilik ve sözleşmeli tarım formunda ortaya çıkmaktadır. Türkiye'de her iki model de hem hayvansal hem de bitkisel üretim alanında kullanılmaktadır. Ancak, hem üretici hem de sanayiciye birçok fayda sağlamalarına rağmen, her iki modelin de istenilen etkinlikte kullanılabildiğinden söz edilememektedir. Sözleşmeli tarımın yaygınlaştırılması ve sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için başta hukuksal önlemler olmak üzere, sistemin unsurlarını bütünleyecek ve disipline edecek önlemlere gereksinim duyulmaktadır. Yine, sözleşmeli tarım modelinin de etkin işleminde önemli roller alabilen kooperatifleşme konusunda da kooperatiflerin teşvik edilmesi ve desteklenmesi gerekmektedir. Ayrıca, sözü edilen iki model dışında her ne kadar Türkiye'de çok yaygın olarak ortaya çıkmasa da özellikle tarım ile sanayiinin dikey entegrasyonunun sağlanmasında örneğin, şirket birleşmeleri ve satın almaları gibi diğer entegrasyon modelleri de yaygınlaştırılmalıdır.

İşleme sanayiinde sabit yatırım giderleri açısından üretim dalgalanmaları işletmeleri olumsuz yönde etkilemektedir. Özellikle hammadde sağlanmasındaki dalgalanma bunda önemli rol oynamaktadır (Rehber, 1996). Bu nedenle tarım ile sanayi sektörünün entegrasyonunu sözleşmeli tarım ve bu model içinde ya da dışında kalmak suretiyle kooperatifleşmenin desteğiyle sağlamak zorunluluk arz etmektedir.

Sözleşmeli tarımın üreticiler açısından daha yararlı olabilmesi amacıyla; üreticiler sözleşme konusu olan ürün veya ürün gruplarına göre örgütlenerek pazarlık gücü kazanmalıdırlar. "Pazarlık kooperatifi" veya "Birliği" olarak isimlendirilebilecek bu örgütler, sözleşme ile ilgili teknik, ekonomik ve hukuki konu ve sorunları istihdam edecekleri uzmanlar yardımıyla kolayca çözebilecektir. Örgütlenme ile üreticilerle sanayici firmaların ilişki kurması daha kolaylaşacaktır (Rehber, 1996). Sanayiciler sözleşmeli tarım konusundaki sorunların çözümü için işletmelerinde hammadde ile ilgili özel bir birim ve bu birimde gerekli teknik bilgi ve donanıma sahip elemanlar istihdam edebilirler. Ayrıca, Tarım Bakanlığı sözleşmelerle ilgili teknik ve hukuki düzenlemenin yapılmasında etkin bir görev alabilir.

Kooperatifçilik konusunda ise, üreticilerin yeterince bilinçli olmaması nedeniyle kooperatifçilik

eğitimine gerek örgün ve gerekse yaygın eğitim vasıtasıyla büyük önem verilmelidir. Tarımsal yayım faaliyetlerinin de bu sorunun aşılmasında sağlayacağı fayda tartışmasıdır.

Sonuç olarak, bütün gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de de tarım ve tarıma dayalı sanayii sektörü kalkınmanın itici gücünü oluşturmaktadır. Bu nedenle tarım ve sanayi sektörleri arasında entegrasyonun sağlanması ve etkin bir şekilde sürdürülmesi zorunluluk arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Demirbaş, N.** (1994), Türkiye'de Ve Özellikle Ege Bölgesinde Meyve-Sebze İşleme Sanayinin Mevcut Üretim ve Pazarlama Yapısının Analizi ve Sektörün Geliştirilmesi Olanakları Üzerine Bir Araştırma, Ege Üniversitesi Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı Doktora Tezi, İzmir.
- Demirbaş, N. ve Arıkbay, C.** (1997) "Türkiye'de Hammaddede Temini Açısından Makarna Sanayinin Durumu ve Geleceği", Gıda Dergisi, Eylül 1997, ss.28-32.
- Demirbaş, N. ve Talim, M.** (1999) Türkiye'de Et ve Et Ürünleri Sanayinde Gelişmeler, İTO, No:64, İzmir.
- Demirbaş, N., Kenanoğlu, Z., Karahan, Ö., ve Karagözlü, C.** (2004) "Integration in Dairy Industry in the European Union and Evaluation of the Present Situation in Turkey", New Medit, 3(4), ss.53-56.
- DİE., (2001)**, Dış Ticaret İstatistikleri ve İndeksleri, Ankara.
- DİE., (2002)**, Dış Ticaret İstatistikleri ve İndeksleri, Ankara.
- DİE., (2003)**, Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri 1999, Ankara.
- DİE., (2005)**, www.die.gov.tr Erişim: Nisan 2005.
- DTM., (2004)**, www.dtm.gov.tr Erişim: Eylül 2005.
- Duymaz, İ.** (1992) "Ekonomik Kalkınma Sürecinde Tarım-Sanayi İlişkileri", EÜ İktisat Fakültesi Dergisi, 3(4), ss.171-202.
- Emiroğlu, M.** (2000), "Tarım-Sanayi İlişkilerindeki Gelişmeler", V.Türkiye Ziraat Mühendisliği Teknik Kongresi, Tarım Haftası'2000 Kongre, 1.Cilt, Ankara, 17-21 Ocak 2000, ss.77-92.
- Göktürk, M.** (2002) "Tarım Sanayi Entegrasyonu", Türk Tarım Dergisi, Sayı: 147, ss.16-17.
- Gündüz, M. ve Tanrıvermiş, H.** (1994), "Dünyada Sözleşmeli Yetiştiricilik Modelleri, Türkiye'deki Uygulamaları ve Uygun Model Arayışı", Türkiye 1. Tarım Ekonomisi Kongresi, 8-9 Eylül 1994, İzmir, ss.86-97.
- Güneş, E.** (2001) "Türkiye'de Tarıma Dayalı Sanayinin Durumu ve Sorunları" Türktarım Dergisi, Sayı:140, ss.16-19.
- Güneş, T.** (1991), "Makro Ekonomik Yaklaşımlar Açısından 1980-1990 Arası Tarım Sanayi İlişkileri", 1980-1990 Türkiye Tarım Sempozyumu, Yayın No:18, Ankara, ss.167-190.
- Güneş, T.** (1993) "Türkiye'de Tarım ve Sanayi İlişkilerinin Gelişimi, Sorunları ve Çözüm Önerileri", Tarım Ekonomisi Dergisi, Sayı:3, ss.46-61.
- Karlı, B., Çelik, Y., ve Paksoy, S.** (1996), "Türk Ekonomisinin Gelişmesinde Tarım Sanayi İlişkilerinin Rolü ve Tarımın Sanayi Sektörü İle Entegrasyonu", Türkiye 2. Tarım Ekonomisi Kongresi, ss.203-212.
- Karlı, B.** (1998), "GAP Alanındaki İllerde Tarıma Dayalı Sanayinin Gelişme Stratejisi ve Sosyo-Ekonomik Etkileri", Türkiye 3. Tarım Ekonomisi Kongresi, ss.354-363.
- Koçak, C. ve Arsan, A.** (1998) "Hayvansal Üretimde Entegrasyon Modelleri Süt Üretimi ve Pazarlama", Hayvansal Üretimi Arttırmada Yeni Yaklaşımlar, TMMOB Ziraat Müh. Odası, ss.253-265.
- Martinez, S.W. ve Reed, A.** (1996). From Farmers to Consumers Vertical Coordination in the Food Industry. An Economic Reseach Service Report, USDA, Agriculture Information Bulletin Number:720.Washington, DC., ss.1-9.
- Özçelik, A., Turan, A ve Tanrıvermiş, H.** (1999). Türkiye'de Tarımın Pazara Entegrasyonunda Sözleşmeli Tarım ve Bu Modelin Sürdürülebilir Kaynak Kullanımı ile Üretici Geliri Üzerine Etkileri, TEAE Proje Raporu 1999-2, Ankara.
- Reardon, T. ve Barrett, C.B.** (2000). "Agroindustrialization, Globalization, and International Development", Agricultural Economics, 23(3), ss.195-205.
- Rehber, E.** (1996), "Sözleşmeli Tarım Ve Önemi", Türkiye 2. Tarım Ekonomisi Kongresi, ss.366-374.
- Rehber, E.** (1998), Vertical İntegration in Agriculture and Contract Farming, Working Paper Series, <http://www.aecottu.edu/courses/misra/AAEC5312/article5.pdf>, 2004.
- Rehber, E.** (2000), Vertical Coordination in the Agro-Food Industry and Contract Farming: A Comparative Study Of Turkey and the USA, Research Report Series, <http://www.are.uconn.edu/FMKTC.html>, 2004.
- Tan, S. ve Dellal, İ.** (2002). Kırmızı Et Üretim ve Tüketim Açığını Kapatmak İçin Alternatif Bir Yaklaşım:Hindi Üretimi ve Sözleşmeli Yetiştiricilik Modeli, TEAE Proje Raporu 2002-3, Ankara.
- Tan, S.** (2003) "Sözleşmeli Yetiştiricilik Modeli", T.E.A.E-BAKİŞ, <http://www.aeri.org.tr/bakis4/Sozlesmeli.pdf>, Erişim: Nisan 2005.
- Tarım Bakanlığı (a)** (2005), www.tarim.gov.tr Erişim: Nisan 2005.
- Tarım Bakanlığı (b)** (2005), <http://tarimsurasi.tarim.gov.tr/PDFLER/VI.Komisyon.pdf>. Erişim: Mart 2005.
- Turan, A.** (1999) "Tarımda Örgütlenme ve Önemi", Türk-Koop Ekin Dergisi, Sayı:7, ss.18-21.
- Turan, A.** (2001) "Tarım Sanayi Entegrasyonunda Kooperatiflerin Rolü ve Önemi", Türktarım Dergisi, Sayı: 140, ss.20-26.
- Türkiye Milli Kooperatif Birliği** (2005), www.turkiyemillikoop.org.tr Erişim: Eylül 2005.

Geliş Tarihi : 09.05.2005

Kabul Tarihi : 22.09.2005